

ontbreken van vrouwelijke priesterschappen, stedelijke patronage en – al dan niet nominale – magistraturen is een groot gemis in een boek dat een vergelijkingsmodel wil bieden voor onderzoekers van andere perioden. Dit doet overigens niet af aan Zuiderhoeks knappe prestatie om in kort bestek een uitstekende inleiding te bieden in een zo divers onderzoeksveld als de antieke stad.

Met zijn thematische opzet en heldere schrijfstijl richt Zuiderhoek zich tot een breed publiek van studenten en onderzoekers. Door

de beknoptheid van het boek vergen sommige discussies wel enige voorkennis van de lezer, zowel op het gebied van de oude geschiedenis als van de besproken theoriën. Voor de beginnende student is dit boek daardoor te hoog gegrepen, maar gevorderde studenten en stadshistorici zullen in dit breed opgezette en goed geschreven boek zeker iets van hun gading vinden.

**Emily Hemelrijk**, Universiteit van Amsterdam

### *Middeleeuwen*

Joanna Bellis, *The Hundred Years War in literature, 1337-1600* (D.S. Brewer; Cambridge, 2016) xii, 300 p., ill., £60,- ISBN 9781843844280

## **Frexit, Brexin, Brexit: taal en strijd voor, tijdens en na de Honderdjarige Oorlog**

In het najaar van 2016 publiceerde angliciste Joanna Bellis (Merton College Oxford) twee boeken: een bundel studies getiteld *Representing war and violence 1250-1600* (met Laura Slater) en deze monografie. Qua periode en materiaal is er een stevige overlap en ook thematisch hebben beide publicaties veel gemeen. Het gaat steeds om representatie, maar waar in de bundel geweld centraal staat, gaat het in de monografie vooral om taal en identiteit, in de turbulente context van de Honderdjarige Oorlog (1337-1457).

Zoals het eerste hoofdstuk duidelijk maakt, gebruiken Middelengetse literaire teksten en kronieken talige middelen en argumenten om de nationale identiteit en zelfstandigheid van Engeland en de Engelsen te propageren. Het ging er eerst om de Fransen uit Engeland te krijgen, vervolgens om het behoud van de territoria in Frankrijk die de Engelse koningen claimden en tenslotte om de zelfstandigheid van het Britse eiland. Een centrale kwestie

daarbij is of taal nu de natie maakt, of dat een natie erbij gebaat is dat zijn onderdanen dezelfde taal hanteren. In het kader van de Honderdjarige Oorlog is het gebruikelijke argument dat de strijd heeft geleid tot verdere emancipatie van het Engels en het verdwijnen van het Frans als taal van de elite op de Britse eilanden. Bellis laat genuanceerd zien dat dit een te simpele argumentatie is en dat de verwevenheid van beide talen sinds 1066 nadere beschouwing behoeft, zeker in het kader van de discussie of men in de Middeleeuwen eigenlijk wel kan spreken van 'nationalisme'.

Het tweede hoofdstuk bespreekt hoe de taal van de kronieken (met als verzamelnaam 'Brut', naar de Trojaan Brutus die Brittannië stichtte) verandert in de aanloop naar en tijdens de Honderdjarige Oorlog. Bellis legt uit dat de kroniekschrijvers zich heel bewust waren van hun rol als 'history-makers' (p.55). Zij construeerden het verleden met een eigen 'ancient linguistic agenda' (p.60), die het Engels

als taal van de Britse identiteit propageerde. Allerlei Franse leenwoorden krijgen een negatieve connotatie die zij eerder niet hadden, zoals een uitgebreide woordveldanalyse laat zien. Een voorbeeld moge volstaan: na 1340 krijgt het woord ‘*imagine*’ de betekenis van bekokstoven, verraderlijk plannen. Met de woorden en taal als *pars pro toto* geldt dat alles wat Frans is, riekt naar verraad. Eind vijftiende eeuw zijn de scherpe kantjes hier wel vanaf en dan kan de internationaal georiënteerde drukker William Caxton ook in gedrukte kronieken het Engels verrijken met nieuwe Franse leenwoorden. Het hoofdstuk geeft de rol van de kronieken, die steeds weer werden aangevuld en herschreven, heel goed aan, maar is voor historici wellicht wat minder goed leesbaar door de vele taalkundige details en termen. Na honderd pagina’s begint ook op te vallen dat Bellis’ schrijfstijl nogal herhalend is en zwaar op terminologie leunt. Woorden als ‘*jingoism*’ en ‘*pugnacious*’ komen wel heel vaak terug.

In het derde hoofdstuk staat de oorlogspoëzie centraal en wordt gelijk de chronologische brug naar de teksten uit de zestiende eeuw geslagen. De gedichten zijn vaak gelegenheidspoëzie, bijvoorbeeld gekoppeld aan het beleg van Rouen in 1419, dat een sterke periode voor de Engelsen inleidde (Henry V werd vervolgens bij het verdrag van Troyes zelfs aangewezen als de volgende koning van Frankrijk). Dat de gedichten bewaard zijn gebleven komt vooral doordat ze meestal in *Brut*-handschriften worden opgenomen, als aanvulling op het kroniekverhaal. Dichters als Lydgate en Chaucer komen aan de orde, waarbij voor de laatste geldt dat hij weliswaar op allerlei manieren midden in het tumult van de oorlog leefde en werkte, maar dat in zijn werk niet nadrukkelijk naar voren laat komen. Toch sluit zijn literaire activiteit heel goed aan bij de opwaardering van het Engels in deze

periode en demonstreert hij via zijn dichtertelijke talent de mogelijkheden van de taal als literair medium. Een mooie en rijke paragraaf wordt gewijd aan de onbekende dichter John Page. Hij was ooggetuige van het beleg van Rouen en doet daar zo getrouw mogelijk verslag van, waarbij zijn bewondering voor zijn Engelse koning getemperd werd door alle ellende die hij waarnam. Pages werk vond ook in de zestiende eeuw nog lezers en staat bijvoorbeeld in het ‘*commonplace*’ boek dat de Londense koopman Richard Hill omstreeks 1520-1530 samenstelde.

De periode na de eigenlijke oorlog staat centraal in het vierde en vijfde hoofdstuk, waarbij het eerste vooral op de kronieken in druk ingaat en het laatste de hausse aan ‘historische’ toneelstukken (vooral ook van Shakespeare) in de jaren 1590 verklaart en bespreekt. De verdachte status van het toch prestigieuze en taalverrijkende Frans tegenover ‘*plain English*’ blijft een belangrijk thema, ook in deze hoofdstukken. Chaucer komt nog een keer terug, nu vooral als onmiskenbaar ijkpunt voor de middeleeuwse taal, die in de zestiende eeuw niet meer zo goed verstaanbaar is. Hoofdstuk 5 draait vooral om Shakespeares koningsdrama’s (met name *Henry V*), waarin het besef dat woorden tekortschieten als middelen voor adequate representatie van het verleden steeds sterker doorklinkt.

Dit is een fraai boek, mooi uitgevoerd in de gedegen stijl die uitgeverij Brewer kenmerkt. Inhoudelijk is het pittig, complex en genuanceerd qua analyse en terminologie, en stilistisch niet altijd even sterk. De titel dekt de lading niet zo goed, want wie verwacht iets te lezen over de literaire beeldvorming van het conflict zal dat niet vinden. De studie is wel heel rijk qua inbedding in bestaande discussies (en die zijn zeer omvangrijk bij de Chaucerians en Shakespearians) en levert een belangrijke nuancering van een al te

rechtlijnige inschatting van de emancipatie van het Engels in de middeleeuwen.

**Frank Brandsma**, Utrechts Centrum voor Middeleeuwse Studies, UU

Brouria Bitton-Ashkelony en Derek Krueger, *Prayer and worship in Eastern Christianities, 5th to 11th centuries* (Routledge; Londen & New York, 2017) xvii, 312 p., ill., krt., tbl., €118,32 ISBN 9781472465689

## Grensoverschrijdende devotie in Byzantium en het Midden-Oosten

Voor wie zich met de geschiedenis van Europa of de westerse wereld bezighoudt, is de uitdrukking ‘oosters christendom’ wellicht niet meteen duidelijk. In het boek dat voor ons ligt worden hiermee de oude christelijke tradities bedoeld die bestonden, en nog bestaan, in de Byzantijnse wereld en in het nu overwegend islamitische Midden-Oosten. Lang geleden afgescheiden van wat gezien wordt als de hoofdstroom van het christendom, zijn deze tradities ‘anders’ in cultureel, taalkundig en doctrinair opzicht. Ook zijn deze tradities inhoudelijk zeer divers, hetgeen het meervoud ‘eastern christianities’ in de titel van dit boek verklaart.

Het is verfrissend deze tradities beschreven te zien primair vanuit de eigen bronnen. De studies die hier zijn samengebracht nemen daarbij de politieke geschiedenis noch de ontwikkelingen van theologie en dogma als uitgangspunt, en richten zich op aspecten van gebed, eredienst en rituele praktijken. Hiermee situeert deze bundel zich in het gebied van de ideeëngeschiedenis en de mentaliteitsgeschiedenis, met ook veel aandacht voor de emotionaliteit van de religieuze beleving, vooral in haar sociale dimensie.

De bundel is voortgekomen uit een workshop gehouden aan het Institute for Advanced Studies van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem, in juni 2014. De elf auteurs zijn verbonden aan wetenschappelijke instellingen in de Verenigde Staten, Israël, Hongarije, Italië, Oostenrijk en het Verenigd Koninkrijk. De re-

dacteuren, Brouria Bitton-Ashkelony en Derek Krueger, zijn verbonden respectievelijk aan de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem en aan de University of North Carolina at Greensboro, in de Verenigde Staten. Na een inleiding door de redacteuren zijn de bijdragen als volgt: (1) B. Bitton-Ashkelony, ‘Theories of prayer in late antiquity: doubts and practices from Maximus of Tyre to Isaac of Niniveh’; (2) S. Chialà, ‘Prayer and the body according to Isaac of Niniveh’; (3) C. Stewart, ‘Psalms and prayer in Syriac monasticism: clues from Psalter prefaces and their Greek sources’; (4) L. Di Segni, ‘Expressions of prayer in late antique inscriptions in the provinces of Palaestina and Arabia’; (5) A.M. Yasin, ‘Renovation and the early Byzantine church: staging past and prayer’; (6) V. Menze, ‘The power of the eucharist in early medieval Syria: grant for salvation or magical medication?’; (7) D. Krueger, ‘The transmission of liturgical joy in Byzantine hymns for Easter’; (8) J. Tannous, ‘Greek canons and the Syrian Orthodox liturgy’; (9) D. Galadza, ‘Various orthodoxies: feasts of the Incarnation of Christ in Jerusalem during the first Christian millennium’; (10) S. Minov, ‘The therapy for grief and the practice of incubation in early medieval Palestine: the evidence of the Syriac *Story of a Woman from Jerusalem*’; (11) H.I. Newman, ‘Apocalyptic poems in Christian and Jewish liturgy in late antiquity’.

Tevergeefs zoekt men naar een rode draad die al deze verschillende bijdragen verbindt, of naar systematische antwoorden op de vele